

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ

БАЛКАНИКА

**ГОДИШЊАК МЕЂУАКАДЕМИЈСКОГ КООРДИНАЦИОНОГ
ОДБОРА ЗА БАЛКАНОЛОГИЈУ САВЕТА АКАДЕМИЈА НАУКА И
УМЕТНОСТИ СФРЈ И БАЛКАНОЛОШКОГ ИНСТИТУТА**

VIII

**У ЧАСТ ОСАМДЕСЕТОГОДИШЊИЦЕ АКАДЕМИКА
ВАСЕ ЧУБРИЛОВИЋА**

Уредник

Академик Мехмед Беговић

Секретар

ДРАГОСЛАВ АНТОНИЈЕВИЋ

**Научни саветник
Балканолошког института САНУ**

Редакциони одбор

**Из Југославије: ДРАГОСЛАВ АНТОНИЈЕВИЋ, ФРАЊА БАРИШИЋ, АЛОЈЗ БЕНАЦ,
ВАСА ЧУБРИЛОВИЋ, МИЛУТИН ГАРАШАНИН, МИХАИЛ ПЕТРУШЕВСКИ,
НИКОЛА ТАСИЋ**

**Из иностранства: МИХАИЛ ВЕРЗА, Букурешт, IVAN DUJCEV, Софија, HALIL INALCIK,
Анкара, JOZSEF PERENYI, Будимпешта.**

БЕОГРАД 1977

<i>С. А. Никитин, О так называемой „конвенции Паулуччи — Кара-Георгий”</i>	235
<i>Николай Тодоров, Новые данные о сербских добровольцах в греческом восстании 1821 г. в Дунайских княжествах</i>	245
<i>Петар Милосављевић, Срби — професори Харковског Универзитета</i>	257
<i>Климент Цамбазовски, Бугарски трговци на панаџурима у Кнежевини Србији средином XIX века</i>	271
<i>Раде Петровић, Идеја о продаји Босне и Херцеговине шездесетих година 19. столећа</i>	279
<i>Milorad Ekmečić, Slika o Bosni i Hercegovini u evropskoj putopisnoj literaturi od 1850 do 1878 godine</i>	301
<i>Dimitrije Đorđević, An Attempt at the Impossible: Stages of Modernization of the Balkan Peasantry in the 19th Century</i>	321
<i>Wayne Vucinich, Political Currents among Immigrant Serbs in California on the Eve of the Insurrections of 1875</i>	337
<i>Dušan Nedeljković, Svetozar Marković et la pensée socialiste dans les Balkans</i>	367
<i>Nicolae Ciachir, La diplomatie Roumaine dans les Balkans entre 1878—1900.</i>	375
<i>Георге Захарија, Национално јединство и независност — перманентне вредности мисли и деловања румунског народа</i>	387
<i>Василије Крестић, Из историје демократског покрета Срба у Угарској</i>	397
<i>Виктор Карасёв, Иован Пичета (1844—1920) и его мемуары</i>	415
<i>Александар Матковски, ВМРО и македонско национално питање</i>	427
<i>Ю. А. Писарев, Портреты современников Н. Г. Гортвич — русский посланник в Сербии</i>	443
<i>Новица Ракочевић, Политичка основа проглашења Црне Горе за краљевину 1910. године</i>	455
<i>Владимир Дедијер, Младобосанци и идеја југословенства</i>	461
<i>Richard Plaschka, Aus den Haft-Akten der Sarajevo-Attentäter</i>	481
<i>Арнод Лебл, Васа Стајић и југословенско уједињење</i>	491
<i>Драгољуб Живојиновић, Велика Британија и проблем Црне Горе 1914—1918. године</i>	503
<i>Борђе Кнежевић, О списку 303 виших српских официра нађеном у бечком архиву</i>	519
<i>Милан Ванку, Улога великих сила у разбијању савеза Мале Антанте</i>	529
<i>Јован Бојовић, Став балканских комунистичких партија према променама у Њемачкој 1933. године</i>	541
<i>Душан Лукач, Утврђивање основних праваца и метода експанзије трећег рајха према југоистоку Европе по доласку нациста на власт 1933. године</i>	547
<i>Andrej Mitrović, Kontinuität und Diskontinuität in der deutschen Südosteuropa — Politik 1914—1941</i>	559
<i>Јован Марјановић, Борђе Радишић, Перо Морача, Ослободилачка борба у Југославији и култура 1941 — 1945 године</i>	573
<i>Mihail Andreev, Le developpement des charges de l'administration provinciale du Second Etat bulgare (1185—1396)</i>	587
<i>Мехмед Беговић, Да ли је римско право утицало на шеријатско право</i>	593

Milorad EKMEČIĆ
Filozofski fakultet
Sarajevo

SLIKA O BOSNI I HERCEGOVINI U EVROPSKOJ PUTOPISNOJ LITERATURI OD 1850. DO 1878. GODINE

Izbor datuma u ovom naslovu nije nikako slučajan. Od godine 1850. kad su se evropske države konsolidovale nakon revolucionarnog šoka 1848/49., teče aktivan interes za okupaciju Bosne i Hercegovine, a 1878. Austro-Ugarska je na Berlinskom kongresu dobila mandat da taj proces sa uspjehom završi i okupira Bosnu i Hercegovinu. Tako se ta dva datuma uokviruju u jednu logičnu cjelinu i označavaju početak i kraj jednog neprekinutog kontinuiteta. S druge je strane zadatak ovog priloga da pokaže evropsku putopisnu literaturu o Bosni i Hercegovini toga vremena, kao i da dade osvrt na istorijsku predstavu koju je ta literatura stvorila o toj pokrajini u očima ondašnje evropske javnosti. Ova dva cilja imaju neku uzajamnu vezu, jer su borba oko Bosne i Hercegovine i putopisi evropskih pisaca o njoj stajali u posrednom i neposrednom odnosu. Jednom sam¹ taj odnos uporedio sa odnosom galebova i broda na moru — oni su uvijek znak onim očajnicima na palubi da se nešto krupno približava. Pred sve velike revolucije na Balkanu, ili povodom njih, evropska je putopisna literatura o njima ostavljala značajna svjedočanstva. Intenzitet putopisa kroz XIX vijek pokazuje da ih je većina koncentrisana nakon godine 1850., a pred veliki seljački ustanak 1875., i u njegovom toku do Berlinskog kongresa 1878., taj se broj naglo povećavao. Već samo ta činjenica opravdava ovakav jedan pokušaj.

Čim se završila revolucija 1848—49., a još u stvari i nije bilo jasno savremenici da se ona završila, austrijska je politika smatrala da je stanje među južnoslovenskim hrišćanima pod turskom vlašću prijeteće ne samo za održanje susjedne orijentalne carevine, nego da se može razviti u opasan izazov i za habzburšku državu, jer očigledno može postati rizičan izvor nove južnoslovenske revolucije. U korespondenciji sa pruskim kraljem, austrijski je car čak ocjenjivao da hidra revolucije ima glavu u Parizu, a noge na turskom Balkanu. Za stabilni poredak Centralne Evrope ta je revolucija opasnija od prisustva Otomanske

---

¹ U predgovoru knjizi Artur Dž. Evans, *Pješke kroz Bosnu i Hercegovinu tokom ustanka avgusta i septembra 1875*, Sarajevo 1973, 5.

države.² Mladi car koji će upravo tada stupiti na austrijski presto će svojom životnom zadaćom (eine providentielle Mission“) smatrati iskorenjenje revolucije iz državnog susjedstva.³ Do 1878. taj će vladar biti svjedok 2 manje (1857—58, 1862) i jedne velike (1875—78) seljačke revolucije u Bosni i Hercegovini. Godine 1868. jedna je pobuna izbila i na austrijskom posjedu Boke Kotorske. Ti su nemiri privlačili pažnju evropske javnosti, ne samo zbog toga što je nakon 1848., nastupilo vrijeme otvaranja javnog mišljenja u kojoj jeftinija štampa igra ključnu ulogu, nego i zbog političke zainteresovanosti susjednih evropskih država koje su ranije običavale da u sličnim ekspedicijama prema Dalmaciji krajem XVIII vijeka šalju lađe sa ljudima za izviđanje.⁴ Slično je bilo i u Srbiji u vrijeme ratova sa Turskom krajem XVIII vijeka i pred Srpsku revoluciju 1804.⁵

Kao odgovor na pitanje da li ovaj interes putopisaca stoji u nekoj vezi sa nadolazećim političkim promjenama i revolucijama koje su se očekivale najbolje je navesti podatak da je jedan od tih putopisa rađen upravo na zahtjev austrijskog cara, kad ugledni srpski političar onoga vremena Đorđe Stratimirović⁶ obilazi ove pokrajine prerušen u trgovca. I neki kasniji opisi Bosne i Hercegovine su pisani iz pera austrijskih obavještajnih oficira. Naravno, austrijska je politika imala i drugih načina da se obavijesti o pripremama revolucije u njenom balkanskom susjedstvu⁷. Putopisi nisu obavještavali ministarstva, nego cijelu evropsku javnost, koja nije imala nikakvih, ili je imala minimalnih, znanja o Bosni i Hercegovini.

Čak i nacionalna javnost u Srbiji i Hrvatskoj znaju vrlo malo o stanju stvari kod njihove bosanske sabraće koja se još nalazila pod turskom vlašću. O Bosni se vrlo malo znade kod obrazovanog južnoslovenskog svijeta, ili te informacije nisu još institucionalizovane nego su dio prirodnog stanja svijesti koja nije odgojena na knjigama i učenju. Jedan domaći bosanski sin, franjevac Ivan Franjo Jukić, čiji je intelektualni nemir daleko nadržastao i njegov životni poziv u zabačenoj pokrajini, i bez sumnje njegovo vrijeme, biće među prvima koji će svoje zemljake pokušati da obavijesti o zemlji u kojoj žive. Krajem četrdesetih i početkom pedesetih godina njegovo će ime iz kratkih putopisa kroz ove pokrajine izroniti kao predšasnik prvog velikog književnika i historičara koje je Bosna dala⁸. Njegov, kasnije objavljen „Zemljopis i povjestnica

² F. Eckart, Die Deutsche Frage und der Kriemkrieg, Berlin 1931, 5.

³ H. Schlitter, Aus der Regierungszeit Kaiser Franz Joseph I, Wien 1919, 22.

⁴ Pederin Ivan, Austrijski putopisi prema Hrvatima Dalmacije s obzirom na ratove 1797—1814, 1848, 1859. i 1866. god. („Radovi Centra Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Zadru“, Zadar, 1974, 21, 197.

⁵ Д. Пантелић, Београдски пашалук после Свиштовског мира 1791—1794, СКА, Београд, 1927.

⁶ Uspomene generala Đ. Stratimirovića, Beč 1913.

⁷ М. Екмеčić, Mit o revoluciji i austrijska politika prema Bosni i Hercegovini i Crnoj Gori u vrijeme Krimskog rata 1853—1856. („Godišnjak Društva historičara BiH“, XIII, Sarajevo 1962, 145.)

⁸ И. Франко Јукић, Путовање из Дубровника преко Херцеговине у Фојницу у „Љубитељ Просвештенија, Србско-Далматински магазин“, Задар, 1842. Са још 4 путописа од 1842 до 1845. „Сабрана дјела“, Сарајево, 1973, III, стр. 18—27.

Bosne⁹ predstavljajući prvu literaturu za sve kasnije istraživače o prošlosti i tadašnjem stanju u tim pokrajinama.

Da se interes njegovih zemljaka za ova znanja ne bi smjela uzeti kao osnovni razlog zašto on piše, vidi se po časopisima koji njegove putopise objavljuju. „Srbsko-dalmatinski magazin” je i tako predstavljao prvo gnijezdo gdje su rijetki preporoditelji nastojali da kažu nešto cijelom južnoslovenskom svijetu, a ne samo njegovim izdvojenim dijelovima. Dokaz je i to što iza Jukića iz Bosne se ne javlja puno jakih pisaca njegovog formata. Više ih je izvan Bosne koji se za nju interesuju, nego što ih je dozrijevalo u njoj samoj. Dotada nepoznati hrvatski putnik, mladi pravnik Matija Mažuranić je u toku 1839—40. pješke putovao u Bosnu preko Srbije¹⁰, otkrivajući tu zemlju i njene ljude svojim pismenijim zemljacima kao nepoznatu i daleku oblast. Bio je rijedak putnik koji je u Bosnu ušao sa istoka, a ne preko rijeke Save na sjeveru, ili Une na zapadu, kuda su vodili uobičajeni putevi iz Bosne u Evropu, i obratno. Možda je i njegov opis te egzotične zemlje uticao da se dugo nakon njega niko nije usuđivao da ponovi to odvažno iskustvo. Iza njega je tek 1858. veliki hrvatski historičar Ivan Kukuljević-Sakcinski putovao po zapadnoj Bosni i o tome objavio jedan kratki putopis¹¹. Za javno mišljenje je ta zemlja još uvijek ostajala daleka nepoznanica.

Slično je stanje bilo i sa književnošću u Srbiji. Neko minimalno znanje o njoj ostavili su napisi Dositeja i Vuka Karadžića, ali će prvi temeljit opis Bosne i Hercegovine napraviti 1851 (ponovo 1865) jedan od šefova srpskih tajnih organizacija u ovoj turskoj pokrajini, Toma Kovačević. Porijeklom je bio hercegovački franjevački kaluđer, koji je zbog političkih razloga prebjegao u oslobođenu Srbiju. Tajne organizacije za pokretanje revolucije u Bosni, na čijem je čelu i on stajao kao obdareni iako nešto povučeni konspirator, su od početka patile zbog nedostatka minimalnih informacija o tom budućem poprištu revolucije. U više navrata su se njihovi funkcioneri žalili da nemaju ni čestite geografske karte ovih oblasti i da bi jednu takvu trebalo izraditi. To ipak nije urađeno u Srbiji, iako je sam Kovačević na tome radio. Njegov je opis Bosne sadržavao sve bitne podatke o njoj, počevši od razdaljine puta među pojedinim mjestima, do opisa malo poznatih narodnih običaja.

Za evropsko javno mišljenje ova je hrvatska i srpska putopisna literatura o Bosni i Hercegovini bila od male vrijednosti. Više su se jugoslovenski intelektualci mogli obavijestiti o Bosni čitajući evropske putopise o njoj, nego svoje vlastite. A obratna procedura nije bila ni zamisliva. Zatvoreno bosansko društvo tradicionalno endemički nepovjerljivo prema bližim i daljim strancima, bilo je još sredinom prošlog vijeka i za jugoslovensku i za evropsku kulturu potpuna nepoznanica.

Mjerena prema evropskim književnim ostvarenjima o Bosni, jugoslovenska su bila u izrazitom zaostajanju, iz jednostavnog razloga što u domaćoj javnosti nije bilo tako izrazitog političkog i ekonomskog interesa za te oblasti. To se posebno odnosi na ekonomsku zainteresovanost koja je u Evropi bez sumnje nadmašivala malu radoznalost balkanskih trgovaca za njihovo susjedstvo. Još 1849. je list „La Pologne” u

⁹ Objavljeno pod pseudonimom Slavoljub Bošnjak 1851.

¹⁰ M. Mažuranić, Pogled u Bosnu ili kratak put u onu krajinu učinjen 1839—40 po jednom domorodcu, Zagreb 1842, (Drugo izdanje, 1938.)

¹¹ I. Kukuljević-Sakcinski, Putovanje po Bosni, Zagreb 1858.

Parizu pisao da je „Turska . . . od svih dijelova Evrope zemlja s kojom Austrija obavlja najviše trgovačkih poslova. Sama je Italija za Austriju manjeg značaja nego li Otomansko carstvo”¹². Za trgovinom su išla književna pera, kao i cijela politička strategija koja je predstavljala istorijsku podlogu ove putopisne književnosti. Još 1842. žalio se prvi jugoslovenski putopisac u Bosnu Matija Mažuranić da je „malo našil iko-liko izobraženih domorodacah, koji ne bi više o Americi, Kini, Indiji itd., koješta znali pripovedati, nego o Bosni” i da „bliži naši zapadni susedi” od kojih su se oni učili o spoljnom svijetu „skoro ništa o Bosni ne zna-du” također¹³.

Bosna je bila gotovo nepoznat podatak u Evropi, u nekim zemlja-ma više, u nekim manje. Bila je u goroj poziciji od Jugoslavije kao cjeline koju su još 1914. u Engleskoj obavezno zamijenjivali za Čehoslovačku¹⁴. Francuski putopisac Masnie de Clerval veli 1856. da je Bosna „tako ri-jetko istraživana i tako nesavršeno opisana”¹⁵. Još 1866. engleski putnici i dobrotvorni radnici Mackenzy-Irby, putujući kroz Češku, vele da su njihova dotadanja putovanja dala im priliku da se upoznaju sa raznim narodima slovenskog stabla, „pa opet valjada nam Česima priznati da mi jedva da znamo ko su ta njihova južna braća”¹⁶. A poslije 23-godiš-njeg iskustva vladanja Bosnom, Austrijanci je još nisu dovoljno pozna-vali, pa se njen upravljač, ministar Benjamin Kallay 1901. u Beču žalio da u nju ne može privući kapital za investicije, jer „ja vjerujem, da se tada nije ni znalo, da li je Bosna na sjevernu ili na jugu, i da li se tamo šetaju lavovi i tirovi”¹⁷. Naravno, nije bečki građanin kriv za to ne-znanje stvari, nego provincijalnost Bosne i Hercegovine koja je u srcu Balkana djelila sve njegove najgore strane koje su se tu skupile kao na istorijskom sastajalištu? vjerska zavađenost, feudalna i orijentalna za-tvorenost i društava i granica, istorijska defanzivnost narodnog menta-liteta izrasla na činjenici da je zbog svoje socijalne i kulturne zaostalosti Bosna postala objekt, a ne subjekt međunarodnog interesa, putovanja i razmjene.

Bez sumnje je da se jedna od posljedica ovakvog stanja stvari os-jetila i na kvalitetu putopisne literature o Bosni. Nijedan od putopisaca nije očekivao da će njegovo djelo neko u Bosni čitati, pa sem moralne, on nije osjećao nikakve druge odgovornosti za ono što o njoj napiše. U većini slučajeva stoga veliki književni umovi i nisu putovali Bosnom toga doba. Više su išli istraživači koji otkrivaju nepoznato, kod kojih je kuriozitet i misterija neprođenog bila nadoknada za viši intelektualni duh i bolju književnost.

¹² „La Pologne”, Paris, 1. III 1849, članak „Les Slaves de Turquie et leur devoir”.

¹³ M. Mažuranić, o. c., XIII, XIV.

¹⁴ H. Hanak, Great Britain and Austria-Hungary during the First World War. A Study in the Formation of the Public Opinion, London 1962, 9.

¹⁵ Masnie de Clerval, Rapport adressé à Son Excellence Monsieur le Ministre de l’instruction publique sur une mission en Bosnie, accomplie en 1855, par M. Masnie de Clerval”. („Archives des mission scientifiques et lit-téraires”, Paris 1856, V, 15.

¹⁶ Г. Мјур Макензи и А. П. Ирби, Путовање по словенским земљама Турске у Европи, Београд, 1868, II.

¹⁷ „Stenographische Sitzungsprotokolle der Delegation de Reichrathes”, Wien, 1901, 479.

U tom smislu osnovna karakteristika svih Austrijskih knjiga o Bosni jeste njihova stroga tendencija da enciklopedijski informišu o zemlji. Oni su pisani najviše od strane vojnih lica, koja svoja politička ubjeđenja — sem onih koje im je određivala njihova dužnost — nisu imala, a ona koja su oficijelno imala držala su za državnu tajnu. Za razliku od Dalmacije gdje je austrijska literatura bila javno politički opredeljena¹⁸. Tako je opšta karakteristika austrijske putopisne literature o Bosni ovoga vremena da ona spada u okvir političke predistorije okupiranja zemlje od strane austro-ugarskih trupa 1878.

To se uostalomo vidjelo i na prvom austrijskom opisu Bosne i Hercegovine iz 1810¹⁹. Njegov nepoznati autor očigledno nije ni zavirio preko bosanske granice nego je o njoj pisao onoliko koliko je mogao naći po rijetkim knjigama i na području neposredno uz granicu. Taj će putopis kasnijim piscima ostaviti u naslijeđe jednu metodološku omašku: narod, broj stanovnika, njegov nacionalni i vjerski raspored je poznavao samo u najopštijim crtama i iz velike daljine. Ipak su austrijski putopisci bili u nekom pogledu privilegovani pred drugim stranicama koji su pisali o Bosni i Hercegovini. Iako su i oni mogli vrlo malo iskorištavati dotadašnju literaturu o njoj, jer je bila opterećena slabim i nepouzdanim znanjima, oni su imali dvije prednosti ipak. Njihovo političko javno mišljenje je direktno i iz prve ruke bilo zainteresovano za Bosnu i više znalo o njoj nego političko mišljenje bilo koje druge zemlje u svijetu onog vremena. Car Josif II je krajem XVIII vijeka putovao uz bosansku granicu, dok će malo kasnije ruski ministar vanjskih poslova Adam Čartoriski pokazivati odsustvo poznavanja imena naroda koji živi u Bosni i okolnim pokrajinama²⁰. S druge strane austrijski pisci poznaju srpsko-hrvatski jezik i za svoje napise mogu koristiti djela Ivana Frane Jukića, barem što se tiče geografskih i iistorijskih podataka. Još uvijek svoja znanja moraju sistematizovati prema opisu francuskog pisca Ami Buea iz 1840²¹, jer su imali i manje znanja i manje intelektualnih sposobnosti da bi bosanske podatke mogli da standardizuju prema evropskim šemama.

U drugoj polovici prošlog vijeka svi su austrijski putopisi kroz Bosnu rađeni na osnovu ličnog putnog iskustva kroz tu zemlju i u tom pogledu se nisu zadovoljavali podacima koje su nalazili u literaturi, a da ih ne provjere sa doživljenom stvarnošću. Postalo je pravilo da svi austrijski pisci o Bosni ovoga vremena pišu svoja djela o njoj nakon dužeg boravka u njoj. Isto je tako bio običaj da iza naučnog, topografskog i geografskog istraživanja terena stoji određeni politički zadatak. To je Austrija radila i u susjednoj Srbiji onoga vremena²².

¹⁸ Pederin Ivan, Dalmacija u njemačkoj putopisnoj literaturi između dva rata. („Radovi Centra JAZU u Zadru”, 22—23, Zadar, 1976.), 111.

¹⁹ Historisch-Topografsche Beschreibung von Bosnien und Serbien, Wien 1810.

²⁰ Kennedy Grimsted, The Foreign Ministers of Aleksander I. („Political Attitudes and the Conduct of Russian Diplomacy 1801—1815”, California University Press 1969, 67.)

²¹ A. Boué, La Turquie d'Europe, ou observations sur la géographie, la géologie et l'histoire naturelle de la Turquie d'Europe, I—IV, Paris, 1840.

²² Дневник Бењамина Калаја 1868—1875. Обрада и коментари Андрија Раденић Београд, Нови Сад, 1976. Сам је Калај путовао кроз Босну, али тај дио није објављен у дневнику.

Najprije je baron Gustav Theommel 1867. objavio jedan istorijski, politički, topografski i statistički opis Bosne. Podatke za svoju knjigu je skupljao za vrijeme četvorogodišnjeg boravka u austrijskom generalnom konzulatu u Sarajevu²³. Obaviještajna priroda njegova posla je ostavila traga na njegovom pisanju. Trudio se da to bude cjelovit priručnik znanja koji će davati pouzdanu sliku o tim oblastima, za koje se i austrijska i svjetska politika sve više interesovala. Godinu dana potom je njegov zemljak Johann Roškiewicz, inače major u austrijskom generalštabu, objavio je temeljitiju knjigu o Bosni i Hercegovini. Imala je i tu prednost što joj je priložio i jednu litografisanu geografsku kartu²⁴. Vjerovao je da čitaocu otkriva jednu zemlju koja zbog svog geografskog položaja, prije ili kasnije, može biti pozvana da odigra ne tako malu ulogu u savremenoj istoriji. Građu za tu knjigu skupljao je za vrijeme 15-mjesečnog boravka u Bosni i na „mnogim putovanjima“ koja je kroz nju preduzimao. Austro-ugarski ga je generalštab naime, bio 1862. uputio u Bosnu da napravi njenu topografsku kartu, koju je on u posebnoj knjizi objavio u Beču 1865. Jednu njenu verziju je u reduciranoj formi priložio i svojoj drugoj knjizi o Bosni koja je izišla tri godine potom. Za njenu izradu bio je najprije napravio više od 500 „topografskih skica“, a samu je kartu radio u Vojno-geografskom institutu u Beču. I karta i knjiga o Bosni koju je objavio smatrana je najboljom austrijskom i opštom studijom o toj zemlji, a kad su inženjeri Gaiger i Lebret 1873. u Beču objavili sličnu studiju o bosanskim putevima, pošto su bili stručnjaci za trasiranje željeznica, pokazalo se da su Roškiewiczovo dijelo mogli vrlo malo ispraviti i nadopuniti. Roškiewicz je bio vješt crtač, pa je u svom djelu objavio i više skica različitih tipova ljudi sa njihovim karakterističnim odijelima i stvarima koje su uza se nosili. Raniju Thoemlovu knjigu očigledno nije mogao koristiti prilikom pisanja, jer je predgovor datirao godinom 1867., upravo kad je njegov predšasnik počeo tek da svoje djelo prodaje.

Roškiewiczova knjiga je bez sumnje predstavljala najuspelije i najobimnije djelo cijele austrijske putopisne literature i nauke o Bosni i Hercegovini prije okupacije 1878. Napisi manjih publicista će uvijek ostati u sjenci Roškiewiczovih informacija, iako će se među njima pojaviti i jedan značajan leksikon mjesta i naselja u Bosni i Hercegovini koji je na njemačkom jeziku bio objavljen u Pragu 1875²⁵. Približno iz istog vremena je i opis Bosne i Hercegovine koji je za vojne potrebe pravio pu-

²³ K. K. Hauptmann Gustav Thoemmel, *Geschichtliche, politische und topographisch-statistische Beschreibung des Vilajets Bosnien, das ist das eigentliche Bosnien nebst türkisch Croatien, der Herzegovina und Rascien*. Wien 1867, uvod.

²⁴ J. Roškiewicz, *Studien über Bosnien und die Herzegovina*, Leipzig und Wien, 1868. Prije toga, kao plod njegove misije od 1862. on je u Beču objavio knjigu „Karte von Bosnien, der Herzegovina und des Pashaliks Novibazar“ (Wien, 1865.). Početkom 1876. prorektor Dr. Ebinger („Studien über Bosnien und die Herzegovina“, 4) je Roškiewiczovu knjigu ocjenio „bei weitem zuverlässigste und vollständigste, welches wir über Bosnien besitzen“. Geigero i Lebretovo djelo „Studien über Bosnien, die Herzegovina und die bosnischen Bahnen“, (Wien, 1873) je samo stručna nadopunova Roškiewiczove knjige i topografskih studija.

²⁵ A. Lukšić, *Bosnien und Herzegovina. Kurzgefasste Darstellung aller geographischen, volkswirtschaftlichen und sozialen Verhältnisse dieser Länder nebst vollständigen Lexicon aller Städte und wichtigeren Orte*. Prag 1875.

kovnik Štefan Jovanović. I po karakteru i po porijeklu, njegovo je djelo bilo bliže Thoemmelu nego Roškiewiczu. Djelo je plod čisto vojničkog izviđanja i podređeno je vojnim ciljevima. Da se od njega nije moglo puno naučiti vidi se i po tome što je ostalo u rukopisu i do danas nije objavljeno²⁶. Roškiewiczzevo je djelo tim vrijednije što je putovanje po Bosni toga doba bio rizičan i skup poduhvat. Običan narod je išao kroz pokrajinu isključivo pješke. Na duže krstarenje išlo se sa konjima i uz pratnju sluge, a po potrebi i više njih, određenim putevinama na kojima su stanice za odmor i prenoćišta jedni od drugih bili udaljeni jedan dan prosječnog putovanja. Nakon 1850. samo je jedan put kroz Bosnu bio osposobljen za putovanje kolima, dolinom rijeke Bosne od Sarajeva do Bosanskog Broda. Šezdesetih godina će se srediti i put dolinom rijeke Neretve za Dalmaciju. Da bi putnik od sredine Bosne kolima htjeo da stigne do sjeverne njene granice, trebalo mu je 7 dana, ako su mu kola vukli volovi²⁷, a ako je imao sreće i novaca da nađe konje trebala mu je polovica toga vremena.

Roškiewiczzevom djelu je vrlo sličan opis putovanja po Bosni i Hercegovini od pruskog konzula u Sarajevu Dr Otto Blau. Radio je svoje djelo uz pomoć kartografa i statističara H. Kieperta i prevodioca Klemansa Božića²⁸. Predstavljao je svoju zemlju u Sarajevu od maja 1861 do kraja 1872, a neka poglavlja svog putopisa je datirao 1866, 1867, 1869. i 1871. U većini slučajeva se držao samo geografske strane putovanja, sa vjernim uputstvima o distancama između pojedinih mjesta, nazivima lokaliteta i njihovim karakteristikama. Manje je pažnje posvetio društvenoj i historijskoj strani opisa Bosne, tako da se dobiva utisak da se opredijelio za objavljivanje svojih bilježaka samo zbog činjenice da su oblasti u kojima je službovao nenadano postaje predmet svjetskog interesa. Sva svoja kazivanja nastojao je da dokaže upućivanjem na odgovarajuću literaturu, što danas ima manje vrijednosti od ličnih zapažanja. Od 1866. do 1868. registrovao je u Bosni 12 manjih i većin zemljotresa, označavajući vrijeme gdje su se i u koje vrijeme desili. Isto je tako vrijedan jedan popis muških i ženskih ličnih imena. Neka danas više nisu u upotrebi, a očigledno je i griješio kad je mislio da oblik nekih ženskih imena u narodu imaju veze sa načinom davanja imena u rimsko vrijeme. U dodatku knjige je H. Kiepert je napravio analizu dotadašnjih radova o kartografiji i statistici Bosne i Hercegovine. Za statistički dio korišten je šematizam katoličkih župa u Hercegovini i službeni podaci koje je dobivao od turskih vlasti.

Ovi su putopisi iznenađujuće oskudni u opisu političkog i društvenog stanja naroda Bosne i Hercegovine. Kao da je još bio u zvanič-

²⁶ S. Jovanovich, Topographisch-statistische Beschreibung des Kriegsschauplatzes Bosnien-Erzegovina. Državni arhiv Zadar, Atti riservati, Unica 23, 1862/63.

²⁷ F. G. Martić, Zapamćenja 1829—1878. U izdanju „Izabranih spisa“, Sarajevo 1956, 184; I. F. Jukić, Sabrana djela I, Sarajevo 1973, 392; O. Blau (naslov knjige u bilješci broj 28, 133) je taj put prošao za tri i po dana.

²⁸ O. Blau, Reisen in Bosnien und der Herzegowina. Topographische und Pflanzengeographische Aufzeichnungen. Mit einer Karte und Zusätzen von H. Kiepert. Berlin 1877. Inače je Blau bio do tada objavio 24 razna rada o Bosni. Na str. 174 počinje kratki opis puta kroz sjevernu Bosnu od prevodioca konzularnog Clemensa Božića.

nom konzulskom mundiru i brinuo se da mu niko ne zamjeri ono što kazuje o zemlji u kojoj je bio samo službeni gost. Njegovo svjedočanstvo sa te tačke gledišta je u sjenci ostalih putopisa toga vremena i nije čudo da ih historičari nisu puno upotrebljavali. Blau je više doprineo botaničkim studijama u Bosni nego političkim. Kiepertov Šematizam je rađen na osnovu latinskog šematizma fra Petra Bakule iz 1867, kao i šematizma za Bosnu iz 1864.

Pored ovih djela na njemačkom jeziku, vrijedno je pomenuti i putopis pruskog publiciste Franca Maurera iz 1870²⁹ koji je za razliku od ostalih djela bio više književni poduhvat, a manje enciklopedijski priručnik o Bosni i Hercegovini onoga vremena. Maurer se na više mjesta pozivao na Roškiewicza, pa čak i ispravljao pogreške u njegovoj litografisanoj karti, kao što je svojski iskoristio i ranije podatke Ami Buea. Međutim, glavna razlika između njega i ovih austrijskih putopisaca je bila razlika između jednog Austrijanca i jednog Prusa, austrijskih generalštabnih oficira koji dalje od neposrednog graničnog interesa svoga cara nisu išli, i jednog obrazovanog pruskog publiciste koji je u stvaranju Sjevernonjemačkog saveza vidio stepenicu ka jedinstvu „velikog njemačkog naroda“, pod vodstvom Pruske³⁰. Na Balkanu je, naravno, ta razlika manje uočljiva, nego među njemačkim čitaocima. Ako je bečkim oficirima Bosna bila kuriozna, nerazvijena orijentalna zemlja po kojoj su oni hodili bez ljubavi i zbog dužnosti, Maureru je i sama uža Austrija bila u mnogo čemu kuriozna i orijentalna. Granicu orijenta je pomjerio znatno sjevernije nego Metternich koji je mislio da ona počinje tek od Beča. Ondašnjim obrazovanijim Balkancima, koji su ga čitali ipak nešto manje od njihovih nešto iskusnijih potomaka, nije bio zbog ovoga nesimpatičan. On veli kad se u Pruskoj oglasi da voz na stanici stoji 5 minuta, onda to znači upravo 5 minuta i svaki koji malčice prekorači tu granicu znade da će ga očekivati prazna stanica, dok u Austriji najavljenih 2 minuta stajanja preraste u cijelih četvrt časa neopravdanog zadocnjenja. Osjećao se isto tako superioran prema Austrijancima kao i oni prema Bosancima. Maurer je sam finansirao svoje putovanje, a svoje djelo je bio namjenio čitaocu, a ne za službenu upotrebu. Ono je bliže književnosti od ostalih djela na njemačkom jeziku, i kao takvo punije je ličnih impresija, neobaveznih intelektualnih sudova i duhovitih primjedbi. Osnovni razlog za ovo je bez sumnje činjenica da u ondašnjem Berlinu (1868) nisu bili zainteresovani za proširenje pruskog i uže njemačkog uticaja na Balkan. Još godine 1875. u njemačkom Ministarstvu spoljnih poslova su žalili što je u Srbiji bila pala vlada Marinovića i na njeno mjesto došla vlada Čumića, jer su ime prvog lakše izgovarali, nego ime drugoga³¹. Maurer je izbjegao opasnosti koje ovakav način pisanja nosi u sebi: putopisna forma kao nedostatak imaginacije da se piše čista fikcija i lijepa književnost. Veliki su pisci uvijek bili slabi reporteri, značajnije je njegovo ime od predmeta koje opisuje. Naravno, i obratno. Iako je njegovo putovanje bilo jedno veliko mučenje na iznajmljenom i nesigurnom konju i uz

²⁹ F. Maurer, *Eine Reise durch Bosnien, die Savaländer und Ungarn*. Berlin 1870.

³⁰ *Ibid.*, 25.

³¹ Дневник Бењамина Калаја, 631.

stalnu pratnju turskog policajca, on je jedini čije je djelo ostavljalo utisak da bi se u tu zemlju mogao ponovo vratiti.

Od francuskih putopisa postoji više izdanja kraćih i dužih bilježenja o Bosni. Taj je interes drukčiji od interesa koji možemo registrovati kod austrijskih putopisaca. To je tekovina francuskog političkog razvoja nakon 1848. Dok je prvi francuski putopis kroz Bosnu Pertizije bio 1822. objavio na osnovi materijala koje je kao Napoleonov obavještajni oficir skupljao po Dalmaciji³², njegovi nasljednici iz druge polovice vijeka nemaju istu zadaću, niti istu potrebu. I francuski putopisci imaju jednu zajedničku karakteristiku. I kad su oficijelno od vlade inspirisani oni su ipak ostajali individualni poduhvati, a njihova politička zainteresovanost nije direktna i ne vidi se. Za Francuze Bosna je manje kurizona i mistična zemlja nego za njihove njemačke kolege. U francuskoj kulturi je orijent i islamski svijet dublje i historijski duže prisutan. S druge strane, francuska putopisna književnost o Otomanskom carstvu ima duboku i bogatu tradiciju. Čini se da je u drugoj polovici XIX vijeka tih putopisa bilo manje, nego krajem XVIII i početkom XIX vijeka, kad se njihov cvat bio vezao za planove Napoleonovih poduhvata na istoku³³. Nakon 1848, Francuska ne treba izvještajnu literaturu i putopise o Bosni starog tipa, s ozbirom da na raspolaganju ima tamo stalno izvještavanje poljskih agenata u Turskoj kneza Adama Čartoriskog, a s njima su usko povezani politički agenti Srbije i bosanski katolički franjevci, kao i bugarski katolici.

Za francusku javnost Bosna je mogla biti interesantna iz više razloga. Od revolucije 1848. i Lamartinovog manifesta o smjernicama spoljne politike Druge republike, Francuska se interesuje za Bosnu kao područje moguće jugoslovenske nacionalne revolucije. Prije nego je 1852. počelo francusko-rusko rivalstvo u Palestini oko svetih mjesta, ove su dvije diplomatije imale jednu uvertiru na Balkanu. Poražena u Evropi, procenjivali su u francuskom ministarstvu spoljnih poslova, Rusija se 1848. mogla okrenuti na Bosfor i Dardanele zbog pomorske infiltracije na Mediteran. U tom poduhvatu razaranja Otomanskog carstva Rusija bi na Balkanu mogla da nađe jednog prirodnog saveznika u revolucionarnim i oslobodilačkim pokretima slovenskih i grčkog naroda³⁴. Francuski konzul dolazi u Sarajevo, pomažu se crkvene škole i opštine i francuska zvanična politika je tu uopšte prisutna. Drugi razlog ovog francuskog interesa je Bosna sama. Ona ima zatvoreno društvo, nepovjerljivo prema strancima i susjedima. Masnije de Clerval je ocjenjivao 1855. da je „Bosna ostala najnepokretnija oblast Evrope i najneprijateljskije raspoložena svim intelektualnim kretanjima”³⁵.

³² Charles (de) Pertusier, *La Bosnie considérée dans ses rapports avec l'Europe Ottoman*, Paris 1822; Pored toga još: V. Jelavić, *Francuska izvješća o Bosni*. („Glasnik Zemaljskog muzeja”, Sarajevo, 1906, XVIII.) Za Napoleonove potrebe rađeno je i Zedlitz-ovo djelo „*Blicke auf Bosnien, Rascien, die Herzegovina und Servien*”, Berlin, 1829.

³³ M. Samić, *Francuski putnici u Bosni na pragu XIX stoljeća i njihovi utisci o njoj*. Sarajevo 1966, predgovor.

³⁴ General Aupick, francuski ambasador u Carigradu — *Bastide-u, Thérapie*, 29. VI 1848. № 33. („*Archives de Ministère des Affaires Étrangères*, Paris.) To je stanovište usvojilo i ministarstvo u Parizu.

³⁵ Masnie de Clerval, o.c.

Od većih djela na francuskom jeziku o Bosni i Hercegovini treba istaći instruktivan izvještaj Masnije de Clerval 1855. Bio je ovlašten od „Ministarstva javnog obrazovanja“ 1854. da obiđe franjevačke manastire u Bosni i Hercegovini³⁶. Francuska je te godine ušla u Krimski rat protiv Rusije, ali ipak ovo djelo nije sačinilo pero političkog uhode, bez obzira što očigledno ima određenu političku pozadinu.

Pored ovoga, značajan je opis Hercegovine od De Saint Marie-a 1875³⁷. Pisac je u Hercegovini proveo tri godine. Dao je vrlo koristan opis naroda i posljedice njegove religiozne podijeljenosti. Za antireformni pokret muslimana veli da je bio pokušaj da se stvori „la république de purs mohamétans“. Pravoslavni su se bolje snalazili u trgovini i gradskim poslovima i „izgledalo je da im je bog dao vlast na zemlji, dok je vlast na nebu ostavio jadnim katolicima“³⁸. Vrlo je sistematično i iscrpno prikazao turski administrativni sistem, poreze i izvore bogatstva zemlje. Donio je i tabele tačnog broja stoke. Pisac je bio politički ravnodušan i njegov je sud tim značajniji. On je bio rijedak evropski putopisac koji je zaključio da je osnovna stvar na putu progresa u ovoj turskoj pokrajini bila „apatija stanovništva“, opšte neznanje i aljkavost gornje klase. To upućuje na zaključak da turska vlast na Balkanu ima jednu dimenziju koja se rijetko ističe: postupak prema nemuslimanskom narodu nije moralo uvijek da bude direktno nasilje, nego je sistem privilegovane vjere i naroda stvarao kod njih opšte osjećanje letargije, odsustvo želje da se nešto u društvu poboljša. To je bilo gore nego obično ugnjetavanje. Djelo Saint Marie-a je ostalo koristan priručnik naučnicima i istraživačima. U prvoj godini ustanka 1875, daroviti publicista Charles Yriarte je obilazio bosansku granicu i dijelove sjeverne Bosne i o tome napisao knjigu³⁹, koja je zbog značaja teme bila prevedena i na neke druge evropske jezike⁴⁰. Kao profesionalni publicista, bez direktne političke pozadine, Yriart je napravio interesantno i čitko književno djelo o Bosni koje se ipak više odnosi na narodni ustanak 1875—78, nego na zemlju kao takvu. Slično je djelu koje je u približno isto vrijeme objavio dopisnik londonskog „Times“-a Stilman⁴¹. I Yriart je, poput Roškiewicza, bio dobar crtač. Objavio je više uspješnih crteža i skica, od kojih istorijsku vrijednost imaju skice ljudi u savremenom ambijentu i nošnjama. Možda njegovi podaci nisu onako tačni, kao kod putopisaca koji su u Bosni donosili statističke tabele (Roškiewicz, Saint Marie), ali je on duhovit književnik koji je za veliki narodni ustanak 1875—78 ostavio bogata svjedočanstva. Na jedinoj željezničkoj liniji koja je u Bosni postojala od austrijske granice do Banjaluke, veli Yriart, ljudi koji su određeni da čuvaju vozove se ne mogu razlikovati od razbojnika koji su došli da ih napadnu. Posebno su vrijedna njegova kazivanja o izbjeglicama iz Bosne na austrijskoj

³⁶ Ibid.

³⁷ E. de Sainte-Marie, *L'Herzegovine. Étude géographique, historique et statistique*. Paris 1875.

³⁸ Ibid., 72.

³⁹ Charles Yriarte, *Bosnie et Herzegovine. Souvenirs de voyage pendant l'insurrection*. Paris 1876. On sam kaže na str. 80 da je „Francuski“.

⁴⁰ Italijansko izdanje: Carlo Yriarte, *ta Bosnia e l'Erzegovina durante l'insurrezione*. Milano 1876. Bilo je još jedno italijansko izdanje.

⁴¹ Stilman, *Hercegovina i posljednji ustanak*, Beograd, 1932.

strani. Pisac je posjećivao njihove logore. Početkom ustanka 1875. iz Bosne je bilo prebjeglo 200.000 hrišćanskih stanovnika, uglavnom Srba.

Karakteristika svih engleskih putopisa o Bosni i Hercegovini ovog vremena jeste u tome što je njihova pojava vezana za određeni događaj koji je imao šireg internacionalnog odjeka. Odatle će ih se najviše koncentrisati oko Istočne krize 1875—1878, a tada će ta literatura imati i najviše političkog značaja u samoj Engleskoj. Interes njenog javnog mišljenja određivaće strah od Rusije i mogućnosti njenog izlaska na tople vode Mediterana. Pomoć u dobrovoljcima za srpsku vojsku protiv Turske u ratovima 1876—78, i karitativna pomoć za mnogobrojne izbjeglice iz Bosne i Hercegovine bila je izraz ovog raspoloženja engleske javnosti. Ulaskom Rusije u rat protiv Turske 1877. ta će se pomoć smanjivati, pa će Engleska biti rijetka evropska zemlja koja je u ovoj krizi davala pomoć u dobrovoljcima i materijalu Turskoj⁴². Bez sumnje je da je Engleska imala najizrađenije javno mišljenje u Evropi, i najopredjeljenije. U vrijeme „Bugarskih strahota” 1876—1877. balkanska situacija će postati glavna tema razgovora i uticajnih i običnih ljudi. Jedan susret Gledstona sa Darwinom će biti praćen razgovorom o Balkanu. Ovoj će klimi u maloj mjeri doprinijeti i jugoslovenski javni radnici. Prepiska hrvatskog političkog vođe biskupa Štrosmajera sa Gledstonom iz toga vremena⁴³ predstavljala je napor da se u javno mišljenje Britanije ubaci i tema o sudbini Bosne i Hercegovine.

Prvo značajnije englesko djelo o Bosni i Hercegovini objavio je 1862. lojtnant G. Arbuthnot⁴⁴. Putovao je u Bosnu i Hercegovinu preko Dubrovnika i Metkovića, sa neuobičajene južne strane. Očigledno je imao namjeru da bude bliži teritoriju na kome se u njegovo vrijeme vodio rat i narodni ustanak. Njegova je knjiga mješavina statističkih podataka i političkih zapažanja. Koliko god njegovi podaci o ekonomiji ne izgledaju sasvim pouzdani, njegova su zapažanja za današnjeg historičara korisna. On veli⁴⁵ da uvoz u Hercegovinu dvostruko nadmašuje izvoz iz nje, pa zbog toga ona siromaši, jer „se vrlo velika količina roba mora svake godine izvući iz zemlje, za što ne postoji nikakva materijalna nadoknada, jer stvari koje se uvezu treba da zadovolje želje naroda, i sljedstveno tome ne pokazuju tendenciju da obogate zemlju. Odatle prirodno slijedi da ona sve više svakodnevno siromaši, i umjesto da napreduje sa napretkom civilizacije, ona stagnira, ili čak njen prosperitet opada”. Ovo su stanovište potvrdila kasnija istorijska istraživanja, barem u glavnim crtama.

U političkom pogledu, njegov tekst, kao kod većine engleskih putopisaca, pati od određenih predrasuda vezanih za britanske mediteranske interese. Utonule u balkanskom mraku, nepoznanice same od sebe koje kao da nisu prisutne u evropskoj svijesti kao posebna društva i nacije, ove oblasti ničim nisu mogle obavezivati pisca. Engleski putopisac kroz Bosnu u prošlom vijeku ne opisuje samo ono što je

⁴² D. Anderson, *The Balkan Volunteers*, London 1968.

⁴³ R. W. Seton-Watson, *Die südslavische Frage im Habsburger Reiche*, Berlin 1913, 590.

⁴⁴ L. G. Arbuthnot, *Herzegovina; Or Omer-Pasha and the Christian Rebels. With a Brief Account of Servia, its social, political, and financial Condition*. London 1862.

⁴⁵ *Ibid.*, 71.

vidio, nego usklađuje svoje mišljenje sa žargonom i ubjeđenjima svoga javnog mišljenja. On piše samo za jednu stranu — Bosnu otkriva engleskom čitaocu. Gete je Italiju otkrivao i Italijanima. Ovo je naročito karakteristično za Aburthnota. I on se, kao većina savremenih mu zemljaka, kad je god čuo da se među Južnim Slovenima nešto dešava pitao kad će Rusi izići na Mediteran. To je permanentan motiv svakog engleskog interesa za Južne Slovence što je određivalo i prirodu njihovog putopisa. Odatle oni cijene tursku državnu administraciju više nego drugi evropski pisci i vide više panslavističkih motiva u južnoslovenskoj nacionalnoj borbi nego ih je stvarno bilo. Zbog toga i Aburthnot veli da je Hercegovina „već duže vremena zabavljena advokatima panslavizma, ili uopšte neprijateljima Turske uopšte, kao centar agitovanja, gdje se kuju planovi i pletu spletke sa ciljem da se dezorganizuje i onemogući konsolidacija carstva”. Zbog toga se pokazivalo malo simpatija za seljačke nemire koji su svi izreda izbijali na agrarnoj i poreskoj osnovi, a srpska nacionalna politika bila od početka sumnjiva i neatraktivna.

Nakon toga su dvije engleske dobrotvorne radnice Mackenzieva i Irby-eva putovale kroz balkanske predjele Osmanskog carstva, pa i kroz Bosnu, iako im ona u prvo vrijeme nije bila osobito zanimljiva. O tome su ostavile značajan putopis⁴⁶. Njih je na Balkan vodio jedan humanistički instinkt i među svim ovim putopiscima one su jedine doživjele da poznije generacije Jugoslovena njihovim imenima nazivaju ulice nekih gradova. Svoj putopis „Putovanje po slovenskim zemljama Turske u Evropi” napisale su 1866, a već dvije godine kasnije srpski historičar Čedomilj Mijatović ga je preveo na srpski jezik. Kasnije je engleski original bio dopunjen i obuhvatio je vrijeme ustanka 1875—1878.

Do pisanja tih knjiga došlo je slučajno, kad su dvije mlade britanske lejdīs 1865. u hladnom Pragu zaželjele da zimu provedu u toplijoj Atini, pa ih je „poštovanja dostojni istorik Palacki” nagovorio da se iz Grčke vrate preko južnoslovenskog prostora i taj put opišu u jednoj knjizi, jer „one južne slovenske zemlje koje čine jedan deo otomanske carevine, politički stoje pod garantijom britanskom, vaš narod pomaže da se oni još drže u položaju u kome su, budućnost njegova u velikoj meri zavisi od politike engleske”⁴⁷. U dijelu putopisa koji je objavljen 1866. ima vrlo malo podataka o Bosni, uglavnom o Novopazarskom sandžaku koji je administrativno tada pripadao Bosni, ali se ne smatra njenim sastavnim dijelom. O Bosni je opštirno pisano tek u drugom dijelu koji je pisan u vrijeme ustanka i Istočne krize 1875—1878. O narodu je vrlo lijepo pisano. Karakteristika „Srbina i Bošnjaka” zapisana je na njegovom čelu i upućuje na dobrotu, hrabrost i velikodušnost, dok je Bugarin bliži Rusima i dobar je zemljoradnik.⁴⁸

Prije izbijanja ustanka 1875. one su bile došle u Bosnu, a zatim osnovale jednu školu u Sarajevu. Tako su postale bliže bosanskom stanovništvu nego ostali britanski i evropski putopisci. Za vrijeme ustan-

⁴⁶ Макензи-Ирби, Путовање по словенским земљама Турске у Европи, Београд, 1868; (Mackenzie-Irby: Travels in the Slavonic Provinces of Turkey in Europe I, London, 1877., (друго издање).

⁴⁷ Ibid., 1.

⁴⁸ Ibid., 492.

ka 1875—78. prešle su preko granice za narodom koji se tamo sklanjao i osnivale više škola za bosansku djecu po izbjegličkim logorima. Nastojale su da se približe licima koja su tada nešto značila u ovim oblastima i njihov putopis donosi podataka o vođima ustanka i načinu njegovog izbivanja koji se inače nigdje ne mogu naći⁴⁹. I ovaj je putopis odigrao značajnu ulogu u odgajanju britanskog javnog mišljenja u korist bosanskog stanovništva.

Londonske banke su bile ranije uložile velike zajmove u reformisanje turskih državnih institucija. Vraćanje tih zajmova je izazvalo krizu cijele države, uzdrmalo temelje turske ekonomije i bilo direktno vezano za instituciju zakupljivanja poreza koji su najvećim dijelom pogadale seljačku klasu stanovništva. Engleskim finansijskim krugovima nije bilo u interesu da se nepovjerenje u Tursku širi. U vrijeme ustanka londonski „Times” je imao stalnog dopisnika u Dubrovniku koji je izvještavao o stanju na hercegovačkom poprištu, tako da je interes za ustanak stalno rastao, a ne opadao. To je bio razlog da se i znameniti britanski arheolog Artur Evans, koji je otkrivao antičku kulturu na Kreti, opredjeli da u jednoj posebnoj knjizi opiše svoje putovanje po Bosni u vrijeme ustanka 1875—1878. Prije izbivanja ustanka, putovao je po jugoslovenskim zemljama, zainteresovao se za Bosnu i slovenske muslimane u njoj, a i inače ga je ta pokrajina mamila, kao neistražena oblast nekadašnjeg antičkog svijeta. On je bio posljednji koji je osjećao obavezu prema svojoj profesiji i Južne Slovene nazivao vještačkim i napuštenim nazivom Ilira.

Htjeo je da najegzotičnije dijelove te zemlje obiđe pješke, kao što je radio Momzen pišući svoju istoriju Rimljana. Izbijanje ustanka 1875. ga je zateklo na putu. Nastavio je putovanje kroz bosanske doline „gotovo više uprkos tome događaju nego kao njegovu posljedica”. Evans će najprije objaviti knjigu „Pješke kroz Bosnu i Hercegovinu tokom ustanka avgusta i septembra 1875”⁵⁰. Donijela mu je određenu slavu, pa ga je „Manchesterški Gardijan” nagovorio da se ponovo vrati u Bosnu i odatle šalje svoje novinske izvještaje. Plod te druge avanture su bila „Ilirska pisma”⁵¹, u kojima je opisivao više ustanak nego zemlju u kojoj se on vodio. U pobunjenom narodu, njegovim pjesmama i običajima, otkrivao je homersku starinu, pa se njegove knjige doimaju kao arheologija u dva smjera: u prvoj knjizi arheologija antičkih kamenova i ostataka, u drugoj kopanje po živim ljudima, njihovim pjesmama, običajima i formama društvene organizacije. I tu je otkrivao ilirsku antiku. Posebno su ga zanimale pjesme narodna o kojima je evropska kulturna javnost i prije dosta znala. O njima je pisao i Masnie de Clerval, a i da njih dvojica i nisu obraćali pažnju na epske „piesmas” na putu kojim su prolazili mogli su o njima dosta naučiti u djelovima oca francuske slavistike Cypriena Roberta⁵², koji je bio skovao izraz da svojim epskim pjevanjem Sloveni skrivaju svoju bijedu. sf

Među svim putopiscima ovoga vremena koji su prolazili Balkanom, Evans je bez sumnje, pored Rusa Galferdinga, najznačajnije ime i naučnik velikog formata, ponekad značajniji od objekta koji je opi-

⁴⁹ Englesko izdanje 1877, 76.

⁵⁰ Sarajevo 1973. Srpskohrvatski prevod.

⁵¹ Sarajevo 1967.

⁵² Cy. Robert, *Le monde slave, son passe et son avenir*, Paris 1852.

sivao. I Evans je bio vješt crtač, pa je svoju prvu knjigu napunio crtežima starih kamenova, tipovima ljudi u narodnoj nošnji, kuća pokrivenim slamom, vodenica, alatki, grupa ljudi. U prvoj je knjizi dao i osvrt na historiju krajeva kroz koje je prolazio, koji je — kao i svim ostalim opisima Bosne prošloga vijeka — bila slaba strana i njegovog pisanja. U tome ipak nije bio onakav amater kao austrijski oficiri prije njega. Na kraju, i Evans je bio Englez, nekada prije nego veliki arheolog i naučnik. On je bez sumnje predstavio Južne Slovene i njihovu nacionalnu borbu u punijem svijetlu nego raniji pisci, ali je ipak zaključio da bi najprirodnija stvar bila da te pobunjene oblasti od Turske dobije Austro-Ugarska. Imaće još vremena da svoju omašku ispravi nakon izbijanja rata 1914, kada će prema Južnim Slovenima i njihovoj sposobnosti za samostalan život pokazati više povjerenja nego je to uradio 1878. Argumentacija koju je imao u vidu 1914, otkriva njegov način mišljenja i raspoloženja iz doba velike Istočne krize — puno je polagao na to koja država će sidriti svoje lađe na jadranskim obalama. Ali u prvom svjetskom ratu Rusija je bila saveznik, a 1878, bila potencijalni neprijatelj koji se varljivo predstavljala kao veća opasnost za južna mora nego tek stvorena Njemačka.

U evropsku putopisnu literaturu o Bosni i Hercegovini spada i ono što su o tim oblastima pisali Rusi. Iako više politički zainteresovani za te zemlje a i bolje obavješteni o njima nego javna mišljenja ostalih evropskih zemalja, jer su imali bolje izvještače u njima⁵³, Rusi su ipak dali neuporedivo manje putopisaca kroz Bosnu i Hercegovinu nego ranije pomenuti narodi. Od mnogih djela analiziraćemo samo dva ruska priloga ovoj literaturi. Teško je govoriti o nekim posebnim karakteristikama ruskog putopisa kroz Bosnu i Hercegovinu, jer ih je relativno malo između 1850. i 1878, i za razliku od ostalih prije toga vremena ih nisu uopšte ni imali. Nedostatak razvijenog javnog mišljenja kod kuće, zvanična politika se više oslanjala na drukčiji tip informacija o politički osjetljivim tačkama u svijetu. Dva su imena neizbježna u ovoj historiji: Aleksandar Gilferding i Nil Popov. Doduše, ime ovog drugoga je toliko poznato u srpskoj historiji XIX vijeka, da bi ga manje upućeni više smatrali srpskim, a ne ruskim historičarem. U Bosnu ga putevi nisu vodili, ali je ipak uspio da ostavi prikaz položaja bosanskog stanovništva i uz to priložio upečatljiv i živ opis sarajevske tamnice onoga vremena⁵⁴ Ima razloga vjerovanju da je taj opis djelimično poslužio i jugoslovenskom književniku Ivi Andriću za izradu romana „Prokleta avlija”, kao građa i pripremni materijal. Zloglasna turska tamnica, koja je ušla u narodni ep kao nešto strašno, ipak iz kasnijih iskusnijih vremena nije izgledala po njegovom opisu tako strašna. Neki od blaže kažnjenih zatvorenika su mogli izići da za svoju žalosnu sabraću po gradu skupljaju milostinju. Opisane su i sprave za mučenje, a naročito je strašna jedna uska kutija od dasaka u koju se čovjek stisne kao u mrtvački sanduk, polije vodom i ostavi da se smrzn-

⁵³ Зарубежные Славяне и Россия. Документы архива М. Ф. Раевского 40-годи XIX века, Москва 1875.

⁵⁴ Нил Попов, Положение Раи в Современной Боснии, („Славянский сборник”, С. Петербург 1875.)

ne u dvorištu. Nil Popov je bio ozbiljan pisac i njegova namjera nije bila da zagrijava svoje savremenike za rat protiv Turske, koji je bio na pomolu. To je vrlo lijep primjer putopisne književnosti.

Daleko značajniji je putopis A. F. Gilferdinga⁵⁵ koji je objavljen 1859. a zatim preveden na razne evropske jezike. Jedan djelimičan i nepotpun prevod se uskoro nakon toga pojavio i po srpskim časopisima na srpskohrvatskom jeziku. Gilferdingova knjiga nije pravi putopis. To je više od standardnog poimanja te rječi i te književne vrste. To je više jedno izvještavanje o istorijskom istraživanju oblasti kroz koje je prolazio, nego književnost. Od svih djela koja su o Bosni prošloga vijeka pisali stranci ono ima najviše koristi današnjim istoričarima i savremenim naučnicima, iz jednostavnog razloga što je Gilferding bio jedini zainteresovan i dovoljno kvalifikovan da po manastirima i starim crkvama istražuje srednjevjekovne srpske rukopise. Dosta ih je sa sobom i odnio u Rusiju.

A. F. Gilferding je bio jedan od slavjanofilskih ideologa u Rusiji, a od 1868. on će postati i predsjednik petrogradske sekcije Slavjanofilskog blagotvornog komiteta u kojem će jedan od članova biti i Fjodor Dostojevski. Rano je postao priznat u nauci, pa je 1856. postao dopisni član carske akademije nauka, a u isto vrijeme bio postavljen za ruskog konzula u Sarajevu. U tom svojstvu on je najprije proputovao Bosnu. Praćen simpatijama hrišćanskog pravoslavnog svijeta Gilferding je pisao o svemu što je video. On je jedini strani putnik kojeg je pravoslavni narod Hercegovine pozdravljao podizanjem slavoluka od pruća i zelenila. Pratio je usmenu književnost, narodne običaje, epske narodne pjesme, spomenike, ostatke stare književnosti i uopšte knjige koje su se još nalazile po zabačenim uglovima starih crkava. Kao i većina ostalih putopisaca vidio je zapuštenu zemlju, sa srednjevjekovnom socijalnom strukturom društva i apatičnim mentalitetom naroda. Imao je dosta kontakata sa srpskim književnicima u Bosni, neke je on otkrio da postoje, hrabrio ih da pišu hronike o svojoj zemlji i o svom jadnom stanju, pa je uz svoj putopis objavio i tri vrijedna priloga srpskih književnika iz Bosne i Hercegovine velike istorijske vrijednosti Prokopija Čokorila, Joanikija Pamučine i prve i jedine žene književnika pod turskom vlašću Stake Skenderove. Bez Gilferdingove asistencije ovo se blago nacionalne književnosti ne bi sačuvalo⁵⁶.

Ono što je Gilferdinga najviše začudilo u Bosni bilo je poistovjećivanje vjere i nacije. Pravoslavni su bili Srbi, pa mu je bilo zabavno kako muslimanski sagovornici ruskoga cara nazivaju srpskim carem. I drugi neki putopisci su to vidjeli, ali tome nisu dali dovoljno ozbiljnosti i istorijske težine. Kao Slavjanofilu Gilferdingu se u Bosni mnogo šta godilo: otkriće izvornog slovenskog naroda koji je bio zaostali od ruskog. Taj narod je predstavljao donju klasu društva, a ne samo da je njegova hrišćanska crkva ugnjetena, nego kao ustanovljena institucija nije ni postojala. Vidio je vjernika koji cijelog svog života nije prisustvovao službi božijoj, jer nigdje u njegovoj blizini nije mogao otići u

⁵⁵ A. F. Gilferding, Putovanje po Hercegovini, Bosni i Staroj Srbiji. Srpskohrvatski prevod Sarajevo 1972.

⁵⁶ П. Чокорило, Ј. Памучина, Стака Скендерова, Летописи, Сарајево 1976.

crkvu. Slavjanofil je mogao samo proliti suzu — crkva je u duši i ona se čuva u srcu, a ne među starim zidovima. Jedan sličan pasus postoji i u putopisu Franca Maurera. Gilberding je na putu otkrio i slovensku seosku zadrugu. U susretu sa srpskim trgovcima po gradovima pratio je njihovu istoriju i otkrio da njihove porodice dolaze u Bosnu migracijom iz Hercegovine. Tim je trgovcima davao visoko mjesto u životu pokrajine. Masnie de Clerval je vidio kako oni vladaju na zemlji, Arbuthnot ih naziva „Perseas of Turkey”, a susretao ih je po svim gradovima i naseljima Turske⁵⁷. Kao i ostali putopisci opisao je zajednicu Jevreja Sefardita u Sarajevu.

Od ovog bosanskog putopisa slavjanofilstvo Gilferdinga je imalo puno koristi, jer je samo u susretu sa savremenim i zaostalim društvom despotske Turske slavjanofilska ideologija mogla izgledati progresivna. Jedino u tom susretu oni su osjećali da vrše konstruktivnu funkciju i da imaju budućnosti. U susretu sa demokratskim idejama ruskih zapadnjaka, slavjanofilske ideje su bile stalno u inferiornoj poziciji. Na bosanskom putovanju ona je nailazila na oduške superiornosti. Vjerovatno je to bio razlog, kao inače i svi ostali slavjanofili⁵⁸ koji su u „Poslanici Srbima” osudili demokratizovanje njihove kulture i društvenih institucija, a naročito nacionalni savez sa katoličkim dijelom Južnih Slovena. Gilferding ih je osuđivao, jer pojmu nacionalnosti pristupaju sa negativne strane: u sukobu sa Njemcima i Mađarima otkrivaju šta nisu, a ne šta jesu, pa u tom obratnom procesu ne obnavljaju duh svoje slovenske nacionalnosti, nego pokrajinskih identiteta koji se uklapaju u Habsburšku monarhiju. Gilferding je kod Srba osudio i pravopisnu i književnu reformu Vuka Karadžića, koja je u to vrijeme postajala osnova nove srpske kulture. Osudio je i njegov prevod biblije na srpski jezik, kao ustupak rimskom papi.

U cjelini uzevši, kakvu su sliku u evropskom svijetu ovi putopisi stvarali o Bosni i Hercegovini? Jedno je sigurno — ta slika nije bila istorijski neistinita. Vidjelo se jedno staromodno društvo na izdisanju. Nijedan se od putopisa nije složio o broju naroda koji u Bosni i Hercegovini živi. Uostalom, putopisci nisu mjerodavni za demografsku statistiku koja se zvanično u Turskoj nije vodila. Svak je imao da nagađa. Zvaničnih popisa nije bilo, a jedini siguran i vjerodostojan izvor bile su matične knjige u katoličkim crkvama, ali samo za katolički dio stanovništva. Globalno, svi su putopisi donosili neke statistike,⁵⁹ i današnji ih historičari uzimaju kao neku pomoć u modernom računanju, ali nijednu ne usvajaju u cjelini. Sem katolika, stanovnici se broje po porodicama. Iako neegzaktni, ti su podaci u putopisima poslužili radi poređenja sa kasnijim podacima iz prvih popisa nakon 1879, pa se ustanovilo da njihov racio 4:3:2 za pravoslavni, muslimanski i katolički dio stanovništva jeste tačan, ali da detalji nisu pouzdani.

Svi su putopisi u Bosni i Hercegovini otkrili oazu starih izvornih običaja naroda koji sežu do predrimska vremena. Taj folklor još nije bio načet modernom civilizacijom i paradoksalna je okolnost da je možda slavjanofil Gilferding, zagovornik izvorne stare kulture, bio

⁵⁷ Arbuthnot, o.c., 144.

⁵⁸ „Србљима посланије из Москве”, Лајпциг, 1860.

⁵⁹ Thoemmel, o.c., 76—77; Gilferding: o.c., 333—334.

prvi koji je sa svojim gumenim dušekom za spavanje u neke krajeve donosio novotarije evropske civilizacije. Zemlja je izgledala divlja i neprohodna, sa jedva postojećim putevima kojima se putuje uglavnom pješke, ili na konju. Evropski putnici odsjedaju na preporuku svojih prijatelja kod bogatijih hrišćanskih trgovaca. Svratišta („hanovi“) postoje, ali zbog nečistoće evropski putnik će tamo prenoćiti samo iz nevolje. Još do 1878. rijetki su putnici u evropskom odijelu. Tek odnedavno se uvodi telegraf, a Maurer je otkrio da šef jedne poštanske stanice u glavnom gradu pokrajine čuva poštanske marke pod tepihom, a ne na stolu. Uopšte, zemlja nije ostavljala prijatan utisak, i bez sumnje nije evropski snobizam po srijedi kad Maurer kaže da je na izlasku iz Bosne bacio odijelo koje je na putu upotrebljavao. I drugi su odahnuli kad iziđu i dokopaju se blizine željeznica.

Svi su putopisci videli da se u Bosni i Hercegovini sprema jedna nacionalna revolucija. 1870. Maurer je čak predvidio, ne samo revoluciju, nego i ratove Srbije i Crne Gore protiv Turaka, pa intervenciju Austro-Ugarske u Bosni i Hercegovini, da bi se spriječilo ostvarenje srpsko-hrvatske demokratije. Pet godina potom to se predviđanje počelo da istorijski ostvaruje, tačno po toj mjeri iz 1870. Pored Maurera, još su i svi austrijski putopisci, a posebno i Evans, zagovarali austro-ugarsku okupaciju Bosne i Hercegovine kao jedino rješenje za te oblasti. Naravno, to nije bila stvar saznanja koje se stiče na putovanju kroz Bosnu i Hercegovinu. Svuda se u Evropi čulo podrugljivo pitanje („spötisch Frage“) da li su potlačeni narodi u Turskoj uopšte „civilisations und kulturfähig“.⁶⁰ Ako je čitao ove putopise Bizmark ne bi mogao smatrati nepodesnom formulaciju na Berlinskom kongresu 1878. da te balkanske varoši oko kojih izbijaju velike diplomatske krize u Evropi ne vrijede više od dobrih kostiju jednog pomeranskog vojnika. Duh je za takvo stanovište pripremljen u ovoj putopisnoj literaturi.

Samostalni narodni identitet, kao uračunljiva snaga za budućnost, u ovim putopisima nije vidljiv. Dominira slika naroda kao srednjevjekovne folklorne oaze i etničkog rezervata u bližini centra Evrope. Evans je čak našao za shodno da govori o višim i nižim rasama. Suprotno od njega, Maurer se divi antropološkom tipu naroda koji susreće i na više mjesta veli da nije nigdje vidio ljepših ljudi nego što su Srbi i Hrvati. To je, međutim, samo povećavalo utisak egzotičnosti ovih oblasti koji pate u zaostalom srednjevjekovnom stanju na samoj granici evropske civilizacije. Te su oblasti bile izvan bilo kojeg evropskog poretka. Kao što je nekad E. M. Forster pisao za Albaniju da stoji „at the slight angle to the universe“, (pod blagim uglom prema univerzumu), tako se dobivao utisak i o Bosni nakon 1850. Zemlja daleko od sunca koje do nje dolazi sporo i ohlađeno. To je vrijeme kad se za Bosnu kovao popularni naziv „tamni vilajet“.

⁶⁰ Spiridion Gopčević: Die Türken und ihre Freunde und die Ursachen der Serbisch-Bulgarischen Erhebung. Wien, 1878, 35. Prorektor Dr. Ebinger u „Studien über Bosnien und die Herzegovina“, 24 (pisana početkom januara 1876, jer veli da se Andrassy-eva reformna nota, od 30. decembra 1875., upravo pojavila u novinama dok je pisao tu raspravu) veli da je „eine Wiedergeburt der türkischen Länder ist nur durch ein Mittel möglich, und dieses Mittel ist der Krieg“. Posredno i on zagovara austro-ugarsku okupaciju.

Trebalo bi ispitati u kom su stepenu ovi putopisi odgojili evropsko javno mišljenje da bez teškoća i vrlo jednostavno prihvati rješenja Berlinskog kongresa o austrijskoj okupaciji Bosne i Hercegovine. Sam polaritet putopisa na zapadnoevropsku i rusku grupu je odgovarao klimi u kojoj je takva pojava sazrela. Teško je izmjeriti udio ovih putopisa u izrastanju nepovoljnih rješenja na Berlinskom kongresu 1878., ali on je nesumnjivo prisutan.

Tome je bez sumnje išla na ruku i činjenica da se nasuprot zaostalom turskom poredku koji se rapidno ruši, otkriva kod hrišćanskog lokalnog naroda jedan socijalni motiv koji nije izgledao da pogoduje modernom duhu vremena. Većina putopisaca je u Bosni i Hercegovini otkrila kod hrišćanskog svijeta prisustvo stare slovenske zadruga. Artur Evans je u „Ilirskim pismima” mislio da je izvorni socijalni egalitarizam osnovna karakteristika srpskog naroda. Vrlo je duhovito zaključio da u slovenskim pokrajinama Turske konačni ishod leži između despotizma i socijalističke demokratije. Donekle je imao pravo, obe je varijante kasnije istorija registrovala u južnoslovenskom političkom iskustvu. Maurer je kod stanovnika Vojne granice otkrio „herschende Communismus... der allerdings ganz in serbischen Charakter liegt”.⁶¹ Imao je u vidu, kao Gilferding i Evans također, postojanje seoske zadruga kao ćelije zajedničkog života i rada. Nemoguće je ustanoviti koliko su u ovome podlegli modi vremena, jer nakon Haxthausenovog otkrivanja slične pojave u Rusiji 1847. to je bila ne mnogo više nego — jedna od mode vremena. Interesantno je da su svi putopisci slabo cijenili hrišćansku buržoaziju koja izrasta po gradovima. Niko u njoj nije otkrivao gnijezda u kojem bi se mogla razvijati zapadnoevropska demokratija. U takvim okolnostima zagovaranje austro-ugarske okupacije je ispalo kao prirodno rješenje.

Svi su ovi putopisi potanko opisivali poresko opterećenje naroda i zaostali socijalni mehanizam turskog feudalizma. Vidjela se neravnopravnost religija, a Maurer se uvrijedio što i njega svrstavaju u raj, društvenu klasu najnižeg reda. Muslimanska zajednica je bila vladajuća. Katolička, iako najslabija u brojčanom pogledu, ima najobrazovanije i najprisutnije sveštenstvo. Svi se slažu u tome da pravoslavnog popa gotovo da i nema, a oni koji postoje jedva se po obrazovanju i životu razlikuju od običnih seljaka.⁶² Pravoslavni pop je bio „absolument ignorant”.⁶³ Više pravoslavno sveštenstvo je bilo grčko, nije poznavalo srpskog jezika i sa vjernicima se sporazumjevalo preko tumača. Bilo je omrznuo zbog crkvenih poreza koje su uveli.⁶⁴ Prisustvo vjernika bez utsanovljene crkve je bez sumnje pridonijelo stvaranju atmosfere u kojoj je izgrađena teorija o živim preostacima nekada snažne jeretičke crkve u srednjovjekovnoj Bosni.

Ovi su putopisi relativno malo pažnje posvetili ženama, iz jednostavnog razloga što su ih putopisci malo sretali na svojim putovanjima. Muslimanske žene su bile skrivene, a ni hrišćanske nisu bile daleko od takve kulture. Roškiewich, koji je sistematično posmatrao stvari

⁶¹ Maurer, o.c., 98.

⁶² Ibid., 194.

⁶³ E. De Saint-Marie, o.c., 157.

⁶⁴ Nil Popov, o.c., 346.

izbliza, opisao ih je nešto bolje. Veli da su se udavale čak i od 13 do 15 godina.⁶⁵ U uslovima muslimanske poligamije ljubav prema djeci je bila podjednako raspoređivana na sve. Vidjelo se da je položaj žene u oslobođenoj Srbiji bio drukčiji, gdje „žena učestvuje u skoro svim poslovima čovekovim”.⁶⁶

Iako ne u najboljem pravcu, ovi su potopisci izvršili dio one misije koju su od njih očekivali javni radnici južnoslovenskih naroda prošloga vijeka. Prevodeći putopis Makenzi-Irbijeve, ugledni srpski istoričar i političar Čedomilj Mijatović je 1868. pisao: „Ko zna kako važnu reč ima Engleska da kaže pri rešavanju istočnog pitanja, i ko zna kakva presudna uticaja na politiku engleskoga kabineta ima javna misao u Engleskoj, taj — želeći dobra hrišćanima na istoku — ne može a da ne zaželi da se javna misao engleska obavesti o pravome stanju stvari i o pravima odnošajima na istoku. Mi ovo tim pre želimo što smo uvereni, da politika nekih izvesnih zapadnih sila — politika sa koje pate narodi istočni — dolazi sa nepoznavanja pravih stvarnih odnošaja na istoku, s nepoznavanja pravog značaja istočnih hrišćanskih naroda i pravih težnja njihovih”.⁶⁷ Bez sumnje su ovi putopisi uticali na izgradnju nepovjerenja prema Turskoj u evropskom javnom mišljenju. Drugu stranu medalje — izgradnju povjerenja u samostalan život južnoslovenskih naroda Turske ovi putopisi nisu izvršili, ili bolje reći taj su proces odnemogli.

Pored svega, ovi su putopisi učinili Bosnu i Hercegoviu bližu Evropi nego je prije toga bila. Politička razmatranja u njima izgledaju danas kao literarni i intelektualni promašaji, a prikaz običnih stvari, živih ljudi, običaja, nošnji, načina kako rade imaju veliku istorijsku vrijednost. Preživio je opis malih i uzgrednih stvari, a omanule su velike stvari, političke ideje i ubjeđenja bez kojih neki od putopisaca ova putovanja ne bi ni preduzimali.

THE IMAGE OF BOSNIA AND HERZEGOVINA AS OFFERED IN THE EUROPEAN ITINERARY LITERATURE FROM 1850 TO 1878.

Summary

The essay as elaborated here presents an attempt to describe the emergence of the picture on Bosnia and Herzegovina in the European itinerary literature, in three decades preceding the Berlin Congress. The article was not bound to inform about the bare existence of the literary works of this kind only, but to assess the intellectual and over-all historical impact they had made upon the European political mind at that times, too. It was the reason why author has not analyzed all existing books concerning the estimated topic, but rather concentrated his attention upon a sample of them. The national origin of the authors and the nature of their literary skill greatly influenced their writing

⁶⁵ Roškiewicz, o.c., 246.

⁶⁶ Makenzi-Irbi, o.c., Beograd, 1868, 497.

⁶⁷ Ibid., predgovor Čedomilja Mijatovića.

and motivated their unexcusable political attitudes. A tiny Serbo-Croat itinerary literature on these provinces (Matija Mažuranić, Jukić, Kukuljević and Kovačević) in the first half of the century was able to provide only a negligible intellectual and historical inheritance for the later European approaches. In the group of the French itineraries were analyzed the books by Clerval (1855) and De Saint-Marie (1875), as well as the reports by Charles Yriarte on his Bosnian journey (1876). The books published in German language were divided into two visibly separated parts. The Austrian (Thoemmel, Roškiewich, Jovanovich, and the various authors of the smaller standing) offered an encyclopaedic description of the country and was mostly composed of the intelligence officers of the army. Meanwhile, the Prussian part (Maurer, von Blau) was bound to develop a more intellectual and informative image. English authors (Arbuthnot, Makenzie-Irby, Evans) occasionally were motivated by the fear of the Russian naval penetration in the Mediterranean areas. It was the basic reason why their descriptions were done in the general strategical setting and usually bound to educate the public opinion of Great Britain during the bigger political crises in Europe. Two Russian books (Gilferding's 1857, and Nil Popov's 1875) completed the corollary of the sample, both by their Slavophil profiles and intellectual and scientific richness of their descriptions.

The certain result of this itinerary writings was a shaky image of Bosnia and Herzegovina as a curious and far flanked land, lagging behind the rest of the Slavic world both in cultural and social developments. Such a consequence could only help the over-all vindications of the decisions of Berlin Congress 1878. The idea of occupation 1878 certainly has been sprouting for some decades in advance and was apparent in the itineraries on Bosnia and Herzegovina from 1850 to 1878.